

XIONGNU KORI PETROGLIFÁK MONGÓLIÁBAN

NATSAG BATBOLD

KIVONAT: Jelen tanulmány a mongóliai petroglifákat vizsgálja, és célja, hogy azonosítsa a *xiongnu* korból származó kőfaragványokat. Bár számos petroglifika került elő, a *xiongnu* sírokból és temetkezésekből származó hasonló leletek szűkössége miatt gyakran kihívást jelent a konkrét időszakhoz való hozzárendelésük. A petroglifák, valamint a *xiongnu* sírokból előkerült csontedények, nyírfakéreg tárgyak és íjvégek összehasonlítása alapján új azonosítási javaslatokat fogalmazunk meg több sziklarajzhelyszínre vonatkozóan. Elemzésünk középpontjában az állatábrázolások, emberi alakok és különféle szimbólumok állnak. Eredményeink azt mutatják, hogy a *xiongnu* petroglifák – jöllehet korábbi állatábrázoló művészeti hagyományok hatását tükrözik – olyan egyedi jellemzőkkel rendelkeznek, mint a realizmus, a mozgás és dinamizmus érzékeltetése, valamint sajátos kompozíciós megoldások. Ugyanakkor a nomád pásztorkodásra való áttérés, valamint a *xiongnu* állami intézmények kialakulása következtében a sziklarajzkészítés ebben az időszakban visszaszorult. Tanulmányunk hozzájárul a *xiongnu* kultúra és művészet mélyebb megértéséhez, egyúttal új nézőpontból világítja meg a közép-ázsiai sziklarajz-hagyományok alakulását.

KULCSSZAVAK: *xiongnuk*, petroglifák, Mongólia, régészet, közép-Ázsia, művészet, nomadizmus.

Batbold, Natsag
The Ancestors of Mongolians
– Xiongnu And Their Petroglyph

ABSTRACT: This article investigates petroglyphs in Mongolia with the aim of identifying those dating back to the Xiongnu period. While numerous petroglyphs have been discovered, their attribution to specific periods often proves challenging due to a scarcity of comparable artefacts from Xiongnu tombs and burials. By comparing petroglyphs with artefacts like bone vessels, birch bark objects, and bow limbs from Xiongnu graves, we propose new attributions for several rock art sites. Key features analyzed include depictions of animals, human figures, and symbols. Our findings suggest that Xiongnu petroglyphs, while influenced by earlier animal-style art, exhibit distinct characteristics such as realism, dynamic movement, and specific compositional elements. However, due to factors like the transition to pastoral nomadism and the establishment of Xiongnu state institutions, petroglyph creation declined during this period. This study contributes to a deeper understanding of Xiongnu culture and art, providing new insights into the development of rock art traditions in Central Asia.

KEYWORDS: Xiongnu, petroglyphs, Mongolia, archaeology, Central Asia, art, nomadism.

A *xiongnu* egy nomád nép volt, mely az első államot és birodalmat alapította Közép-Ázsiában, nagyjából a mai Mongólia területén. A történetükhöz kapcsolódó régészeti lelőhelyek széles körben megtalálhatók Mongóliában, egyik emléktípusuk a petroglifa. A mongóliai petroglifák kutatásával eredményeket értünk el, valamint több új petroglifát fedeztünk fel és datáltunk. Néhány kivételével azonban a *xiongnu* korból származókat nem sikerült azonosítani.

Jelen tanulmányban a *xiongnu* sírokból előkerült, viszonylag kevés számú lelet, valamint néhány éles eszközzel karcolt rajzokat tartalmazó tárgy vizsgálata alapján kísérletet teszünk a korszak petroglifái jellemzőinek meghatározá-

sára. A kutatási anyagok tanúsága szerint a Hovd megyei Yamaan-Us szurdokában található Hanan Had szikláira vésett két, fedett lovas szekér ábrázolása (Dorj-Novgorodova 1975, 44; Ceveendorj 1999, 147.), a Gobi-Altaj megyei Haliun járás területén, a Cagaan-Gol folyó mentén látható lándzsás harcosok kompozíciója (Novgorodova 1984, 110.), valamint a Sühbaatar megyei Cagaan-Eleg lelőhely sziklafületein megjelenő ember- és állatábrázolások (Batsaihan 1998.) egyaránt a *xiongnu* korszakhoz köthetők. Hasonlóképpen a *xiongnu* korhoz kötik az Ömnögovi megyében, a Hahuuliin Gol lelőhelyen található sziklarajzokat is, melyeken szarvként értelmezett szimmetrikus spirálminták, pikkelyes óriáskígyó, illetve behúzott farkú, ugró párduc alakja látható (Erdenebat 2008, 34. 5., 9., 11. ábra). Továbbá ide tartozik egy hintóábrázolás is a Dundgovi megyei Del Uul lelőhelyről (Battulga 1998, 7. ábra; Törbat 2001, 17.), valamint egy szekérábrázolás ugyanitt, a Del Uul egyik sziklafülkéjében, szintén a *xiongnu* korból. A kutatók továbbá a következő petroglifákat szintén a *xiongnu* korra, a Kr. u. 2. századra datálják: a belső-mongóliai Moni Uul-nál, Oroszországban, a Jenyiszej középső folyása mentén, az Argo-hegynél (Batsaihan 2002, 64, 190–191.) található petroglifák, a bojarszki petroglifák (Devlet 1976.), valamint néhány Tuvában, Hakasziában és a Minuszinszki-medencében található petroglifa (Devlet 1982, 93–95).

Mivel a *xiongnuk* sírjaiból és temetkezéseiből szinte alig kerültek elő képekkel és leírásokkal ellátott műtárgyak, nagyon kevés olyan lelet és kutatási anyag áll rendelkezésünkre, melyeket a petroglifákkal össze tudnánk hasonlítani. Ezért is nehéz a korszak petroglifáinak pontos azonosítása, mivel azok gyakran a vaskor előtti művészeti hagyományok továbbélését tükrözik. Ennek ellenére rendelkezésünkre áll néhány olyan lelet, amely összehasonlító elemzésre alkalmas: egy csontedénytöredék állatábrázolással a Töv megyei Morin Tolgoi egyik *xiongnu* sírjából (Svinyin–Ser-Odjav, 1975: 192; Egiimaa, 2003: 70, 9–10. ábra), egy nyírfakéregből készült, kocsit ábrázoló tárgy a Bulgan megyéhez tartozó Burhan Tolgoi lelőhely egyik sírjából (Törbat 2001, 14–15, 3. ábra), valamint egy íjról származó csontborítás emberek, lovak és vadkecskék ábrázolásával a Dundgovi megyei Baga Gazriin Chuluu temetkezési helyről (Amgalantögs, Amartüvshin 2005, 89–90, 1–7. ábra). A Burhan Tolgoi lelőhely 79. számú sírjából előkerült, nyírfakéreg edény fedelére karcolt fedett szekér

ábrázolása tárgyi bizonyítékként szolgál a Yamaan Us és Del Uul petroglifáinak *xiongnu* eredetére (1–3. ábra). Mivel ezeket a kérdéseket részletesen tárgyalja C. Törbat (Törbat 2001: 12–24), jelen munkában nem térünk ki rájuk.

Ceveendorj szerint lehetséges, hogy a rajz, mely egy vadászt ábrázol, amint nyilával egy vadjuhot (*argali*) vesz célba, miközben kuttyája üldözi a vadat, a *xiongnu* korhoz köthető (1999, 150–151, 14–1. táblázat). A rajz keskeny vonalakból áll, melyeket éles, hegyes szerszámmal karcolva készíthettek a Bayan-Ölgii megye Ulaanhus járásában fekvő Cagaan Salaaban. Az alábbi megfontolások alapján juthatunk erre a következtetésre: a vadjuh ábrázolása ezen a sziklán szembeötlő hasonlóságot mutat egy hasonló állatábrázolással ellátott csonttárggyal, amely a Töv megye Altanbulag járásában található Burhan Tolgoi lelőhely 21. számú sírjából került elő; az íjász fejfedője megegyezik a Noyon Uul-i elit sírjaiban talált, csúcsos, szövetből készült sapkával; a vadász fegyverzete pedig a *xiongnu* korra jellemző összetett íjra emlékeztet.

A sziklarajzokon látható loábrázolások közül a *xiongnu* korhoz köthetők, amelyek hasonlóak a Yamaan Us lelőhely petroglifáin (2. ábra) látható alakokhoz, ahol lovas és kocsiba fogott lovak jelennek meg. Ehhez a lelettípushoz sorolhatók a lóalakos aranyozott bronzdíszek is, amelyeket az Oroszországi Föderáció területén található Ilmova-völgyben találtak (Rudenko 1962, 72, XXXII. tábla, 1; Konovalov 2008, 31, 47–1. ábra), valamint a mongóliai Hentii megyében fekvő Duurlig-Nars lelőhely 2. számú *xiongnu* nemes kurgánjából előkerült példányok (Ceveendorj et al. 2009, 45, 6. ábra). Összegzőképpen megállapítható, hogy a *xiongnu kori* petroglifák jellegzetessége a realisztikus ábrázolásmód és az alakok mozgásban való bemutatására való törekvés. Ezt jól tükrözi az az ábrázolási konvenció, amely szerint az állatok egyik mellső lába behajlított, míg a másik előrenyújtott. Ennek alapján a Bayanhongor megyei Songinot lelőhely sziklarajzait – ahol egy csikócsordát hajtó lovas, valamint egy farkast üldöző lovas vadász látható (Ceveendorj, Cerendagva 2005, 18, 2–2. ábra) – a *xiongnu* korra kelteztük (10. ábra). Feltételezésünk helyességét további bizonyítékként erősíti, hogy ezeket a rajzokat egy korábbi, a korai vaskorra datálható kompozíció – szarvasokat, lovakat és lovasokat ábrázoló jelenet – fölé vésték. A Baga Gazriin Chuluunál lévő *xiongnu* sírból származó kőszáli kecskét és lovakat ábrázoló képek (11. ábra), valamint az oroszországi Kok-Pasban, Hakasziában,

a Kr. u. 4. századra datált sírból származó kőszáli kecskét ábrázoló kép (12. ábra) (Bobrov et al. 2003) mutatja meg, hogy a *xiongnu* korban milyen módszerrel rajzoltak és ábrázoltak kőszáli kecskéket és más állatokat. A nyújtott, vékony testalkatú állatalakok a *xiongnu* kori sziklaművészet hagyományának tekinthetők a Mongol-Altajban, és az Oroszországhoz tartozó Gorno-Altajszk, illetve Tuva területén. Egyetértünk azoknak a kutatóknak a véleményével, akik a Cagaan Elegiin Had (13. ábra) területén található petroglifákat a *xiongnu* korra datálták, mivel ezek a fent említett módon készültek (Batsaihan et al. 1998). Az azonos technikával készült állatalakokat és az egymást néző kőszáli kecskék figuráit (Dorj-Novgorodova 1975, 194, tab. XXV, 2. ábra), melyeket a Dundgovi megyei Del Uul lelőhelyen találtak, szintén a *xiongnu* korra datáljuk (14. ábra).

Továbbá a Hovd megyei Yamaan Usban található, hátrafelé fordított fejű kőszáli kecskét ábrázoló sziklarajz (15. ábra) kivitelezési módja jelentős hasonlóságot mutat a, a Noyon Uul-i *xiongnu* elit kurgánjaiból előkerült bronz dísz tárgyak jak és kőszáli kecske ábrázolásaival (16. ábra). Ezenkívül a fent említett állat mellett álló kőszáli kecske ábrázolása hasonló egy másik kőszáli kecske ábrázoláshoz, mely egy kis fa tárgyon látható, és melyet a tuvai Tepszej-hegységben feltárt sírban találtak; a lelet a Kr. u. 3–4. századra a *xiongnu* korra datálható (Gryaznov 1979, 59–61. ábra).

A Gol Mod 2. lelőhelynél – amely az Arhangai megyei Öndör-Ulaan járás területén található – végzett ásatások során az 1. számú nemesi kurgán harmadik kísérettemetkezésében kis testű háziállat (feltehetően juh vagy kecske) bokacsontjait tárták fel, amelyeken éles eszközzel bevéselt tamgák (nemzeti tulajdonjel, birtokjel) voltak megfigyelhetők (Erdenebaatar et al. 2002, 177.). Meg kell jegyeznünk, hogy a sziklarajzokon található tamgák formai hasonlósága alapján történő *xiongnu* kori datálás nem teljesen indokolt. Ugyanakkor az egyik bokacsonton található összetett jel lehetőséget ad arra, hogy a *xiongnu* korhoz köthető tamgák egyikeként azonosítsuk. Például a Yamaan Us és Cagaan Gol lelőhelyeken található, sziklarajzok között feltárt, összekapcsolt tamgák (18. ábra) megegyeznek a fent említett bokacsonton látható jellel.

A jelek *xiongnu* kori rajzok közvetlen közelében való előfordulása szintén az egyik lehetséges kronológiai meghatározó tényezőként értékelhető. Nyilvánvaló, hogy a különféle tamgák kisebb jóságok bokacsontjaira való felvétele

szorosan összefügg a *xiongnuk* gazdasági tevékenységével – a bokacsontok feltehetően a háziállatokat jelképezték, illetve azokat reprezentálták. A bokacsontokon látható tamgákhoz hasonló jeleket többször is azonosítottak *xiongnu* kori kerámiák alján (19. ábra), amit a kutatók azzal magyaráznak, hogy a *xiongnuk* körében kialakult szokás volt a tulajdonukat képező tárgyak megjelölése saját nemzetségi tamgaikkal (Erdenebaatar et al. 2002, 177). A jelek konfigurációjából arra következtethetünk, hogy a *xiongnuk* feltehetően olyan tamgákat alkalmaztak, amelyek elődeik által használt, korábbi tamgák összevonásával jöttek létre. Ilyen lehet például a *seree* (háromágú, szigonyszerű jel, azaz „villa”), a *degree* (az „S” alakú jel), a *naran* (sugarirányban szétfutó vonalakkal ellátott kör, azaz „nap”), valamint az *alhan* („T” alakú jel, „kalapács”). Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a Yamaan Us sziklarajzai között, a *xiongnu* kori harci szekér ábrázolása mellett megjelenő összetett tamga-jel a készítő mester nemzetségi jele volt.

A Mongólia, Tuva, az Ordosz és Xinjiang területén feltárt *xiongnu* kori sírokból előkerült bronz övdíszeken megjelenő ábrázolások (20. ábra) művészi kidolgozásukban jelentős hasonlóságot mutatnak Mongólia egyes sziklarajzaival. Ezeknek a díszítményeknek egyik jellegzetessége, hogy az állatokat – szarvasokat, tevéket, bikákat, lovakat, kőszáli kecskéket, farkasokat, kutyákat és macskaféle ragadozókat – párosával, egymással szembe fordítva ábrázolják.

Az ilyen típusú, szimmetrikus ábrázolástechnikával készült rajzok nagy valószínűséggel a korai vaskorra, illetve a Xiongnu Birodalom fennállásának időszakára keltezhetők. A motívumok szimmetrikus, tükörképszerű megjelenítése a szkíta-szibériai állatábrázolás egyik meghatározó sajátossága. Ezt a stílus-elemet széles körben alkalmazták övcsatok és egyéb díszítőelemek készítésénél a mai Mongólia, az Ordosz és Szibéria területén a korai vaskorban, valamint a *xiongnuk* alatt is.

A szimmetrikus ábrázolástechnikával készült sziklarajzok közé sorolhatók többek között a két ló alakját megjelenítő rajzok a Bayan-Ölgii megyében található Cagaan-Salaa és Baga Oigor lelőhelyekről (Kubarev et al. 2005, 107) (21. ábra), valamint egyes kőszáli kecske-ábrázolások olyan helyszínekről, mint a Tövsh Uul (Övörhangai megye), a Havcgait (Okladnikov 1981, 177, tab. 93.) (22–23. ábra), a Hahuuliin-Gol (Dél-Góbi megye) (Erdenebat 2008, 17. ábra)

(24. ábra), a Del-Uul (Dundgovi megye) (Dorj-Novgorodova 1975, 194, XXV. tábla, 2. ábra) (25. ábra), valamint az Ereen Ovoo lelőhely Dornogovi megyében (Enkhbat-Davaatseren 2010, 75).

A Cagaan Elegiin Had szikláin két egymással szembeforduló, küzdelemre készülő vadkecske ábrázolása látható (26. ábra). Egyes kutatók véleménye szerint ebben az ábrázolásban talán egy, az égieknek szóló, kódolt üzenet rejlik, mely bőséges esőért és ennek következményeként jó termésért folyamodik. Ilyen hiedelmek a korai földművelő népek körében alakultak ki, és az indoeurópai népek vándorlása révén jutottak el Közép-Ázsiába, ahol hatást gyakorolhattak a nomád kultúrákra is (Batsaihan et al. 1998, 274–275).

Lehetséges, hogy a fentebb megfogalmazott gondolat bizonyos kulcsot jelenthet a páros állatalakokat ábrázoló sziklarajzok szemantikájának megfejtéséhez. Emellett az ősi legendákban és hősi eposzokban a főhős lova hűséges segítőtársként jelenik meg, sőt bizonyos esetekben a ló, a szarvas vagy más állatok mentik meg az embert a veszedelemtől vagy a haláltól (Sampildendev-Gaadamba 2006, 82, 194). Ennek megfelelően az ilyen szereplők közti küzdelmet ábrázoló jelenetek az állatok kultuszának, illetve az ősi elbeszélések és eposzok tartalmi világával összefüggő hiedelmek tükröképeként is értelmezhetők. Általánosságban elmondható, hogy az állatok ábrázolása rendkívül művészi módon jelent meg a szkíta stílusú állatábrázolással készült tárgyakon, és széles körben elterjedt a nomadizmus ősi korszakában, a késő bronzkorban, a korai vaskorban, valamint a *xiongnu* korban. Ezzel szemben az állatok ilyen jellegű ábrázolásai meglehetősen ritkán fordulnak elő sziklarajzokon. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy míg a rajz készítője sík felületen dolgozott, addig a faragó- vagy öntőmester nem áll ilyen korlátozások között, és szabadon alakíthat háromdimenziós térben.

Észrevehető, hogy a *xiongnu* művészet a szkíta-szibériai stílusú állatábrázolás hatása alatt fejlődött, melyet a bronzkor nomádjai örökítettek tovább. Nem lehet elvetni azt sem, hogy a *xiongnuk* erőteljes hatást gyakoroltak a közelükben élő törzsek és népek kultúrájára (Sühbaatar 2000, 151.). Talán éppen ezért olyan nehéz megkülönböztetni a *xiongnu* kori petroglifákat a koravaskori sziklarajzoktól. Ugyanakkor a kutatók úgy tartják, hogy a *xiongnu* sírokból előkerült bronztárgyak kivitelezésüket tekintve különböznek a korábbi nomád generációk

által készített tárgytól. Például az állatok ábrázolásában a *xiongnuk* inkább a realisztikus ábrázolások felé hajlottak, az állatok mögött tájképi háttérrel jelenítettek meg, mely a különböző kompozíciók kereteit tölti ki. Az ábrázolt állatok valóságos helyi fajok és háziállatok voltak (Sühbaatar 2000, 149–150.). Néhány szimmetrikus, tükröképszerű ábrázoláson állatok és emberek együtt láthatók (13–14. ábra), ami alapján *xiongnu* korra történő datálásuk indokolt lehet.

A fentiek alapján következtetésként levonható, hogy a *xiongnu* kori sziklarajzok ugyan megőriztek bizonyos elemeket az ősi nomádok állatábrázolási stílusából, ám ábrázolásmódjuk jóval realisztikusabbá, kevésbé stilizálttá és leegyszerűsítetté vált. A vizsgált korszak petroglifái egyfelől kapcsolódnak az állatábrázolás hagyományaihoz, másfelől viszont már a korai türk írásos emlékek előfutáraiként is értelmezhetők. Éppen ezért egyes lelőhelyek esetében nehézséget okoz, hogy az emlékeket a *xiongnu* vagy a türk korszakhoz soroljuk.

A *xiongnu* kori petroglifák viszonylag csekély számban történő előfordulása Mongólia területén több tényezőre vezethető vissza. A kutatók véleménye szerint a bronzkor végére és a vaskor kezdetére az ősi steppei népesség fokozatosan elsajátította a klasszikus nomád állattartás formáit (Sühbaatar 2000, 46; Batsaihan 2002, 185.). Ennek következtében gondolkodásmódjukban, világszemléletükben és vallási felfogásukban is változások mentek végbe. A korai nomádok fokozatosan eltávolodtak a vadállatok és természeti jelenségek ősi tisztelésétől, amelyekben titokzatos, emberi ésszel fel nem fogható erőt láttak, és áttértek az ég, a föld és az ősök szellemeinek tisztelésére, valamint az ezeknek szánt áldozati szertartások végzésére. Később az írásbeliség megjelenése is hozzájárult ahhoz, hogy csökkent az igény különféle figurális kompozíciók sziklára történő felvésésére. Emellett a *xiongnu* korban megjelentek olyan külön kijelölt helyszínek, amelyek kifejezetten közösségi gyülekezés és áldozati rítusok célját (Perlee 1961, 32; Sühbaatar 1980, 76; Batsaihan 2002, 218). A Xiongnu Birodalom létrejöttével ez a folyamat már állami irányítás alá került (Batsaihan 2002, 223).

Mindezek alapján feltételezhető, hogy éppen ez lehetett az oka annak, hogy a *xiongnuk* szellemi életében a hitvilágban egyre inkább az állattartó gazdálkodással kapcsolatos elemek kezdtek megjelenni. A háziállatok számának növekedésével a vadászat háttérbe szorult, és csupán másodlagos gazdasági tevékenységgé vált; az ősök szellemeinek már háziállatok húásával mutattak be áldozatot.

Ugyanakkor a *xiongnu* kori sziklarajzok csekély száma nem jelenti azt, hogy a nomád népek teljesen felhagytak volna a totemizmus, az animizmus, a mágikus hiedelmek és más ősi vallási elemek gyakorlásával. Ezek átalakulva ugyan, de tovább éltek az égnek, a földnek, az ősök szellemeinek és a házi tűzhely szellemének tiszteletében (Batsaihan 2002, 223).

Bibliográfia

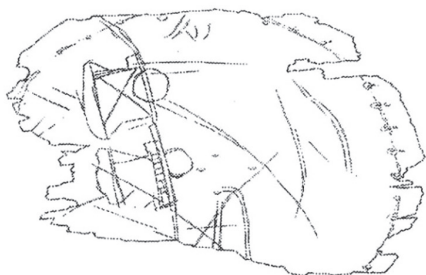
- Amgalantögs–Amartüvshin 2005.** Ц. Амгалантөгс–Ч. Амартүвшин: Нумын наалтан дээрх сараачмал хэдэн дүрс. *Археологийн судлал*. Т. (III) XXIII (2002) 5. sz. 88–95.
- Batsaihan 2002.** З. Батсайхан: *Хүннү (археологи, угсаатны зүй, түүх)*. Улаанбаатар, 2002.
- Batsaihan et al. 1998.** З. Батсайхан–У. Эрдэнэбат–Ц. Төрбат: Цагаан элэгийн хадны зураг. In *Эрдэм шинжилгээний бичиг. МУИС-ийн Нийгмийн ухааны факультет*. 133, (1998) 4. sz. 266–279.
- Battulga 1998.** Ц. Баттулга: Дэл уулын Баруун Билүүний II, III бичээс. In *Археологийн судлал*. 18. (1998) 9. sz. 109–115.
- Bobrov et al. 2003.** В. В. Бобров–А. С. Васютин–С. А. Васютин: *Восточный Алтай в эпоху великого переселения народов (III–VII. века)*. Новосибирск. 2003.
- Ceveendorj 1999.** Д. Цэвээндорж: *Монголын эртний урлагийн түүх*. Улаанбаатар, 1999.
- Ceveendorj–Cerendagva 2005.** Д. Цэвээндорж–Я. Цэрэндагва: Баянхонгор аймгийн нутгаас олдсон хадны зургийн зарим дурсгалаас. *Археологийн судлал*. (3) 23 (2005) 3. sz. 16–31.
- Ceveendorj et al. 2009.** Ceveendorj, Damdinsürengiin; Saruulbuiān, Zhuimpéréliin; and Ch’oe, Kwang-sik: Дуурлиг Нарсны Хүннү булш [Xiongnu tombs of Dūūrlig-nars: special exhibition] In *Тусгай үзэсгэлэнгийн каталоги*. Сөүл, 2009.
- Dorj–Novgorodova 1975.** Д. Дорж–Э. А. Новгородова: *Петроглифы Монголии*. Улаанбаатар. 1975.
- Devlet 1976.** М. А. Дэвлет: *Большая Боярская писаница*. Москва, 1976.
- Devlet 1982.** М. А. Дэвлет: *Петроглифы на кочевой тропе*. Москва, 1982.
- Egiimaa 2003.** Ц. Эгиймаа: Хүннүгийн зураасан зураг. *Археологийн судлал*. (1) 21. (2003) 7. sz. 69–74.

- Enhbat–Davaaceren 2010.** Г. Энхбат–Б. Даваацэрэн: *Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. Дорноговь аймаг. IV дэвтэр*. Улаанбаатар, 2010.
- Erdenebataar et al. 2002.** Erdenebaatar, D.–Allard, F.–Batbold, N.–Miller, B.: Хүннүгийн булшнаас олдсон тамгатай шагай. *Түүхийн судлал* 33. (2002) 17. sz. 176–189.
- Erdenebat 2008.** У. Эрдэнэбат: Хахуулын голын хадны зураг. *Археологийн судлал*. (6) 26(2008) 3. sz. 32–56.
- Gryaznov 1979.** М. П. Грязнов: Таштыкская культура. In *Комплекс археологических памятников у горы Тепсей на Енисее*. Новосибирск, 1979. 80–145.
- Konovalov 2008.** П. Б. Коновалов: *Усыпальница хуннского князя в Суджи (Ильмовая падь, Забайкалье)*. Улан-Удэ. 2008.
- Kubarev et al. 2005.** В. Д. Кубарев–Д. Цэвээндорж–Е. Якобсон: *Петроглифы Цагаан салаа и Бага Ойгура (Монгольский Алтай)*. Новосибирск–Улаанбаатар–Юджин, 2005.
- Novgorodova 1984.** Э. А. Новгородова: *Мир петроглифов Монголии*. Москва, 1984.
- Okladnikov 1981.** А. П. Окладников: *Петроглифы Монголии*. Улаанбаатар, 1981.
- Perlee 1961.** Х. Пэрлээ: *Монгол Ард Улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон*. Улаанбаатар. 1962.
- Rudenko 1962.** С. И. Руденко: *Культура хуннов и Ноинулинские курганы*. Москва–Ленинград. 1962.
- Sampildendeв–Gaadamба 2006.** Х. Сампилдэндэв–Ш. Гаадамба: *Монгол аман зохиол*. Улаанбаатар, 2006.
- Svinyin–Ser-Odjav 1975.** В. В. Свинин–Н. Сэр–Оджав: Новый памятник хуннского искусства Монголии. In *Древняя история народов Юго Восточной Сибири*. Вып. 3. Иркутск, 1975. 184–192.
- Sühbaatar 2000.** Г. Сүхбаатар: *Монголын эртний түүх судлал. I боть*. Монголчуудын эртний өвөг. Хүннү нарын аж ахуй, нийгмийн байгуулал, соёл, угсаа гарвал (МЭӨ IV - МЭ II зуун). Улаанбаатар. 2000.

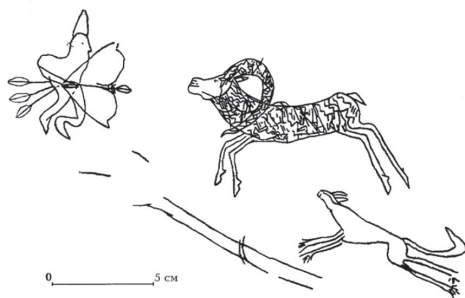
Törbat 2001. Ц. Төрбат: Хүннү булшнаас гарсан үйсэн дээрх тэрэгний зураг. *Эрдэм шинжилгээний бичиг. УБИС-ийн Нийгмийн ухааны факультет*. 2 (2001) 2. sz. 12–24.

Yörööl-Erdene 2007. Ч. Ерөөл-Эрдэнэ: Гол модны 20-р булшнаас олдсон “бэлгэт гөрөөс”-ийн дүрст хөөмөл мөнгөн зэмсэг. *Археологийн судлал*. (4) 24 (2007) 17. sz. 244–257. DOI: <https://doi.org/10.1055/s-2007-980053>

Ábrák

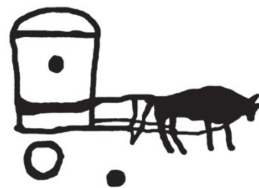
1. ábra. Szekér ábrázolása nyírfakéreg tartály fedelén. Xiongnu sír Burhan Tolgoi lelőhelyen, Hutag-Öndör járásban, Bulgán megyében (Törbat szerint)

4. ábra. Sziklarajz a Cagaan Salaa-i lelőhelyen (Ceveendorj szerint)

2. ábra. Szekér ábrázolása a Yamaan Us lelőhelyen (Novgorodova szerint)

3. ábra. Kocsi ábrázolása a Del Uul-i hegyoldalon (Battulgatól közölt lenyomat másolt rajzon)

5. ábra. Állatok képe egy csonttárgyon. Xiongnu sír Altanbulag járásban, Töv megyében (Egiimaa szerint)

6. ábra. Bronzdísz aranyozott ló rajzával.
Xiongnu sír Dүүrlig-narsban, Bayan-
Adarga járásban, Hentii megyében
(Eregzen fotója)

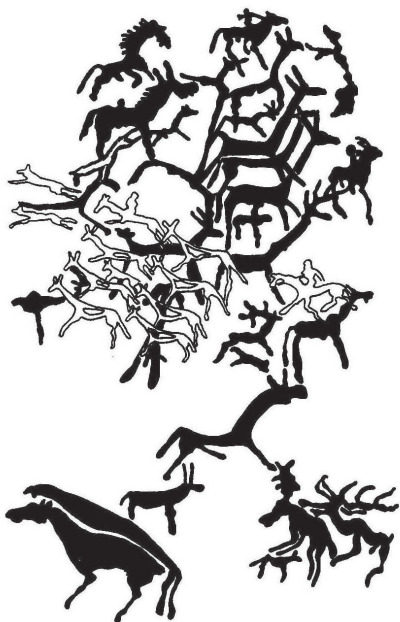
7. ábra. Fenevad elől menekülő
szarvasok rajza. Xiongnu nemes sírja
Noyon Uul lelőhelyen,
Bornuur járásban, Töv megyében

8. ábra. Bronzlap ló képpel.
Xiongnu sír Darhan városában
(Sühbaatar kiadása alapján)

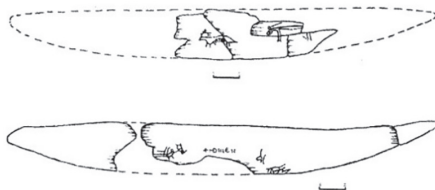
9. ábra. Egyszarvú. Xiongnu nemes sírja
(Gol Mod-1. 20. sír), Hairhan járás,
Arhangai megye (Yörööl-Erdene által
közzétett adatok alapján)

10. ábra. Sziklafestmény Songinotban, Bayanhongor megyében (Cerendagva szerint)

11. ábra. Ló és szibériai kőszáli kecske ábrázolása íj középrészén. Xiongnu sír Baga Gazriin Chuluu lelőhelyen, Dundgovi megyében (Amgalantögs és Amartüvshin szerint)

12. ábra. Szibériai kőszáli kecske ábrázolása íj középrészén. Kok-Pash, 36. kurgán. Oroszország (Bobrov szerint)

13. ábra. Sziklafestmény a Sühbaatar megyei Cagaan Elegben. (Batsaihan, Erdenebat és Törbat szerint)

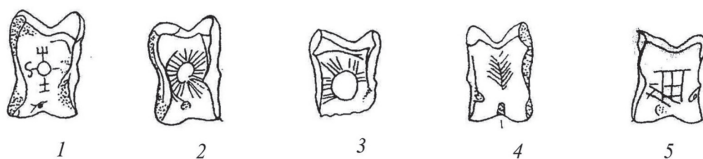
14. ábra. Sziklarajz a Del Uul-hegynél Dundgovi megyében
(Dorj és Novgorodova szerint)

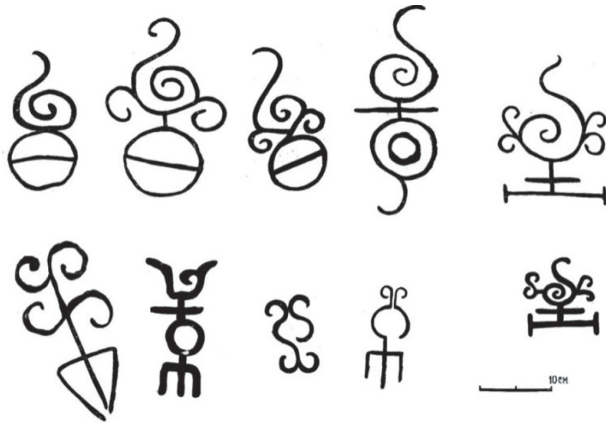
15. ábra. Sziklarajz Yamaan
Us lelőhelyen, Hovd megyé-
ben (Dorj és Novgorodova
szerint)

16. ábra. Ezüst díszítés szarvas
leírással. xiongnu nemes sírja
Noyon Uul lelőhelyen, Töv
megyében (Rudenko szerint)

17. ábra. Bokacsont bevéssett jelekkel. Xiongnu nemes sírja
(Gol Mod-2. lelőhely 1. sír 3. szatellit sírja), Öndör-Ulaan járás,
Arhangai megye (Erdenebaatar és Batbold szerint)

18. ábra. A Govi-Altai megyében található Cagaan Gol-i sziklafestményen található poncolt jelek leírása (Dorj és Novgorodova szerint)

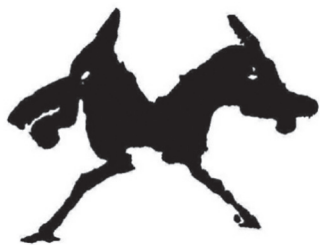
19. ábra.

Edény fenékbélyege.
Xiongnu nemes sírja
a Noyon Uul-i lelőhelyen

Edény fenékbélyege.
Xiongnu nemes sírja
a Dzürlig-nars-i lelőhelyen

20. ábra. Bronzlap ökör ábrázolással. Xiongnu sír Xichagouban, Kínában (Sühbaatar szerint)

21. ábra. Sziklafestmény Cagaan Salaa lelőhelyen, Ulaanhus járás, Bayan-Ölgii megye (Kubaryev, Ceveendorj és Yakobson szerint)

22. ábra. Sziklarajz az Övörhangai megyei Tevsh Uul lelőhelyen (Okladnikov szerint)

23. ábra. Sziklarajz az Ömnögovi megyei Havcgait lelőhelyen (Okladnikov szerint)

24. ábra. Sziklafestmény Hahuuliin Gol lelőhelyen Ömnögovi megyében (Erdenebat fotójáról készült rajzra másolva)

25. ábra. Néhány sziklarajz Del Uulban, Dundgovi megyében (Dorj és Novgorodova szerint)

26. ábra. Néhány sziklarajz Cagaan Eleg lelőhelyen, Sühbaatar megyében (Batsaihan, Erdenebat és Törbat publikációja egyes részeinek másolata)